

Գևորգ Վարդանյան

ՀՈՒՅՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԹԱՆԶԻՄԱԹԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ԵՎ ԴՐԱՆԻՑ ՀԵՏՈ

Թանգիմաթ, Օսմանյան կայսրություն, Հունաստան, Կրետե, հույն բնակչություն,
կանոնադրություն, քրիստոնյա, պատրիարքարան

19-րդ դարի 20-ական թթ. հույն ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը և Բալկանյան թերակղզու հարավում անկախ Հունաստանի ստեղծումն էական ազդեցություն ունեցան Օսմանյան կայսրության վերնախավի վարած ազգային քաղաքականության վրա: Գիտակցություն ամրապնդվեց, որ եթե իրադարձությունները դասավորվեն նախկինի պես, ապա հնարավոր էին ազգային նոր շարժումներ, որոնք էլ, ամենայն հավանականությամբ, բերելու էին տարածքային նոր կորուստների: Ուստի սկսեցին նոր մտտեցումներ մշակել: Այդ ուղղությամբ առաջին քայլերը կատարվեցին 19-րդ դարի 20-30-ական թթ. Մահմուդ 2-րդ սուլթանի օրոք (1808-1839), ով հայտարարեց, թե կայսրության բոլոր հպատակներն իր հարազատ զավակներն են, որոնց ինքը վերաբերվում է հավասարապես՝ նրանց միջև տարբերություն դնելով միայն կրոնական առունով¹: Ժամանակի նշանավոր պետական գործիչ Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան ևս գտնում էր, որ միայն բարեփոխումների միջոցով կարելի է պահպանել Օսմանյան կայսրությունը և անգամ հասնել նրա երբեմնի հզորությանը: Նա հասկանում էր նաև, որ բարեփոխումները պետք է շոշափեն նաև քրիստոնյա ազգերի շահերը: Մուստաֆա Ռեշիդի կազմած բարենորոգումների ծրագիրը կայսերական որոշման տեսք ստացավ և որպես հրովարտակ հրապարակվեց 1839 թ. նոյեմբերի 3-ին Աբդուլ-Մեջիդ սուլթանի օրոք: *Գյուլիհանեի հաթթը շերիֆը*, ինչպես կոչվեց այն, առաջ էր քաշում հետևյալ համալիր սկզբունքները.

ա. Օսմանահպատակ բոլոր քաղաքացիների (այդ թվում նաև քրիստոնյաների) կյանքի, գույքի և պատվի անձեռնմխելիություն,

բ. Առանց գործող դատավճռի պատիժ չկիրառել որևէ մեկի նկատմամբ,

գ. Հարկային համակարգի բարեփոխումներ՝ նոր օրենքների ընդունման տեսքով, որոնց նպատակը ոլորտում արդարության հաստատումն էր,

դ. Նոր օրենսդրություն բանակի և նրա կազմակերպման համար²:

¹ Տե՛ս . . . (50-70 . . . XIX), . . . , 1985, . . . 26:

² Տե՛ս Noradougian G., D'Actes internationaux de l'Empire Ottoman, Tome Deuxième (1789-1856), Paris: Cotillon a. o., 1900, p. 288-290: Տե՛ս նաև . . . 1826 . . . 1856 . . . 2: . . . 1856 . . . ,1872, . . . 274-278:

Մեծ տերությունները ողջունեցին բարենորոգումների ծրագիրը: Ինչպես ֆրանսիական, այնպես էլ բրիտանական դիվանագիտությունը լիովին պաշտպանում և նպաստում էր Օսմանյան պետական գործիչների բարենորոգչական ծրագրերի իրականացմանն ազգային հարցում, քանի որ դրանով կարելի էր կանխել ազգային-ազատագրական շարժումները, որոնց ծավալումը կարող էր մեծացնել Ռուսաստանի ազդեցությունը: 1840-ական թթ. Օսմանյան կայսրության՝ քրիստոնյաների նկատմամբ վարվող քաղաքականությունն ամեն կերպ նպատակ էր հետապնդում չնչին օրենսդրական զիջումներով քրիստոնյա ազգաբնակչությանը «կապել» իշխանություններին: Այս քաղաքականության իրականացումը մեծապես կապված էր «հավասար վերաբերմունքի» և մինչև Ղրիմի պատերազմի սկիզբը դրա հետ զուգակցվող «սուլթանի բոլոր հպատակների միասնությանե սկզբունքների հետ»¹: Իրականում թուրքական իշխանությունները նման քաղաքականությամբ նպատակ ունեին լուծել երեք հիմնական խնդիր.

ա. Քրիստոնյաների ուշադրության շեղում ազատագրական պայքարից,

բ. Բոլոր հպատակների հավասարության և միասնականության կեղծ ցուցադրություն,

գ. Օգտագործել բոլոր հպատակների համախմբված պայքարը կայսրության թշնամիների, առաջին հերթին Ռուսաստանի դեմ:

1850-ական թթ. սկզբին Արևելյան հարցի սրումը հանգեցրեց Ղրիմի պատերազմին (1853-1856 թթ.): Պատերազմի ընթացքում ուժեղացան քրիստոնյա ժողովուրդների ազգային շարժումները: 1853 թ. վերջին և 1854 թ. սկզբին սաստկացան ժողովրդական ելույթները Բուլղարիայում, 1854 թ. հունվարից աննախադեպ հակաթուրքական շարժումներ եղան Եպիրոսի, Թեսալիայի և Էգեյան կղզիների հույների շրջանում: Պատերազմի ընթացքում և հետո զգալիորեն աճեց Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի ազդեցությունը Օսմանյան կայսրության վրա, փոխարենը սասանվեց Ռուսաստանի միջազգային հեղինակությունը: Մինչև Փարիզի պայմանագրի ստորագրումը 1856 թ. փետրվարի 18-ին հրապարակվեց սուլթանի՝ կայսրության փոքրամասնությունների արտոնություններին վերաբերող շնորհագիրը՝ *Յաթթը հումայունը*, իսկ երեք օր անց՝ փետրվարի 21-ին, թուրքական տեղական մամուլում հայտնվեց շնորհագրի տեքստը հունարեն, հայերեն, եբրայերեն, ֆրանսերեն և անգլերեն²: Մեծ տերությունները ձգտում էին պահպանել Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունն ու կանխել ազատագրական շարժումների ծավալումը, Ռուսաստանի դերի մեծացումը: Նրանք տասնյակ միլիոնների հասնող ներդրումներ ունեին կայսրության տնտեսության մեջ, ուստի օսմանյան Թուրքիայի կայունությունը պետք էր առաջին հերթին հենց նրանց: Բավական է նշել, որ 1856 թ. դրությամբ միայն Ֆրանսիան Օսմանյան կայսրություն էր ներմուծվում 91.9 մլն ֆրանկի և արտահանում 131.5 ֆրանկի ապրանք, իսկ Մեծ

¹ Տե՛ս . . . նշվ. աշխ., էջ 26-30:

² Տե՛ս . . . , XIX . . . , 1986 . 242:

Բրիտանիան՝ համապատասխանաբար 141.3 մլն և 80 մլն¹: *Հաթթը հումայունի* բովանդակությունը հիմնականում անրագրում էր *Հաթթը շերիֆով* տրված իրավունքները, չնայած ուներ որոշ հավելումներ: Մասնավորապես ազգային համայնքները ներկայացուցչություն էին ունենալու ընդհանուր բաժինների վարչական խորհուրդներում, երկրի գավառներում, իսկ այլ պետությունների քաղաքացիներն իրավունք էին ստանում անշարժ գույք ձեռք բերելու Օսմանյան կայսրության տարածքում²:

Օսմանյան կայսրությունում բարենորոգչական շարժումը մեծ ազդեցություն ունեցավ նաև քրիստոնյա համայնքների ներսում: Ինչպես արևմտահայության մեջ, օսմանահպատակ հույների մոտ էլ սկսվեց «Սահմանադրական շարժում»: Այն ուներ զրեթե նույն շարժառիթներն ու պատճառները: Մասնավորապես Կոստանդնուպոլսում հունական աշխարհիկ մտավորականությունն ու գործարար հատվածի վերնախավն այլ պատկերացումներ ուներ միլեթի կառավարման հարցի վերաբերյալ: Հունական միջին դասը պայքարում էր միլեթի համակարգի օլիգարխիկ կառուցվածքի ժողովրդավարացման համար: Հունական կղերական իշխանություններն այնքան էլ խանդավառված չէին բարենորոգչական շարժմամբ. նրանք դիմադրում էին փոփոխություններին, որի նպատակն էր ավելացնել աշխարհիկ ներկայությունը համայնքային գործերի կառավարման մեջ³:

Այնուամենայնիվ, 1856 թ. հետո համայնքի ներսում բարենորոգումն անխուսափելի դարձավ: Համաձայնեցնելով կառավարության հետ՝ ստեղծվեց Սահմանադիր ժողով՝ կազմված յոթ արքեպիսկոպոսից և քսանմեկ աշխարհիկ անդամից (տասը՝ մայրաքաղաքից, տասնմեկը՝ նահանգներից), որոնք հանդիպեցին 1857 թ. ապրիլին Կոստանդնուպոլսում: Սահմանադիր ժողովը կոչվեց նաև «Ազգային խորհուրդ»: Սակայն աշխատանքներն այնքան էլ հարթ չէին ընթանում: Դրա արդյունքում 1859 թ. հուլիսին հրաժարական են տալիս հինգ ավագ արքեպիսկոպոսներ, իսկ մեկ տարի անց՝ նաև պատրիարք Կիրիլ 2-րդը (1855-1860): Նրա հաջորդ Խոակիմ 2-րդն (1860-1863) առավել կառուցողական դիրք է գրավում բարենորոգչական շարժման նկատմամբ: Ի վերջո կազմվեց բարեփոխված «Սահմանադրության» տեքստը և 1862 թ. Հունական ուղղափառ միլեթի կողմից ներկայացվեց Բ. Դռանը: Հաջորդ տարի Օսմանյան կառավարությունը վավերացրեց հունական «Գլխավոր Ազգային կանոնադրությունը» (« / μ »)⁴: Հույների համար այն որոշակի ձեռքբերում էր

¹ Նույն տեղում, էջ 50:

² Stéu Noradounjian G., D'Actes internationaux de l'Empire Ottoman, Tome Troisième (1856-1878), Paris: Cotillon a. o., 1902, p. 83-88:

³ Երկյուղ կրելով ուղղափառ միլեթի նկատմամբ կղերական իշխանության թուլացումից՝ հունական բարձրագույն հոգևորականությունն առաջարկում էր շարունակել և զարգացնել «gerondismos»-ի համակարգի հաստատումը, որն ապահովում էր հոգևոր գերիշխանություն միլեթին վերաբերող բոլոր գործերի նկատմամբ: Համակարգի անունը գալիս էր «gerondes» (բարձրաստիճան արքեպիսկոպոս կամ միտրոպոլիտ) եզրից: «Gerondes» էին համարվում Կեսարիայի, Եփեսոսի, Հերակլեայի (Էրեզլի), Սիզիկուսի (Էրզնկ), Նիկեայի (Իզմիկ), Նիկոմեդիայի, Քաղկեդոնի (Կադիքոյո) և Դերկոսի (Տերկոզ) արքեպիսկոպոսները: Stéu Alexandris A., The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974, Athens: Centre for Asia Studies, 1992, p. 33.

⁴ Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 33:

համայնքային գործերում եկեղեցականների ունեցած մենաշնորհի դեմ պայքարում¹: Սակայն համեմատելով արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության հետ՝ ներհամայնքային կյանքում այն չունեցավ այնքան մեծ հնչեղություն²: Չնայած Թանգիմաթի՝ իր ժամանակի համար առաջադիմական դերին, այնուամենայնիվ, ինչպես Հաթթը շերիֆի, այնպես էլ Հաթթը հունայունի հետապնդած գլխավոր նպատակը կայսրության բոլոր հպատակների աստիճանական ծուլումն էր³: Այլ կերպ ասած՝ այստեղ դրսևորվում էին օսմանիզմի գաղափարախոսության ակունքները: Ի վերջո խնդիրը կայսրության պահպանումն էր, իսկ ազգությունների ծուլումն այդ խնդրի լուծման ամենահարմար տարբերակը կլիներ: Դրա լավագույն ապացույցը բարենորոգումների գլխավոր գործիչներից մեկի՝ Ֆուադ փաշայի քաղաքական կտակն էր՝ ուղղված Աբդուլ Ազիզ սուլթանին: Խոսելով Օսմանյան կայսրության հպատակ ժողովուրդների մասին՝ նա համոզումն էր, որ բնավ պետք չէ մտածել քրիստոնյաներին ինքնավարություն, առավել ևս անկախություն տալու մասին: Բերելով Հունաստանի օրինակը՝ Ֆուադ փաշան նշում է. «Պետք չէ մոռանալ Հունաստանին՝ ինքնին անկարևոր մի երկիր, բայց ձանձրացուցիչ մի գործիք թշնամի պետությունների ձեռքում: Եվրոպացի բանաստեղծները, կազմելով այս ուրվական թագավորությունը, կարծեցին, թե պետք է կարողանային վերակենդանացնել մի ազգի, որ երկու հազար տարուց ավելի մեռել էր արդեն... Հելլենական ցեղի ոգին միշտ մեր դատի թշնամին պետք է լինի... Այս նենգավոր և չարասիրտ ժողովրդի ոտնձգությունների դեմ լավագույն պաշտպանությունն իր եպերելի սնափառության և բացարձակության մեջ է, որոնցով նա մեր բոլոր արևելյան ազգերի աչքում օրեցօր ավելի ատելի, ավելի անտանելի է դառնում: Մեր քաղաքականության նպատակը պետք է լինի հնարավոր չափով անջատել հույներին մեր մյուս քրիստոնյաներից: Ամեն բանից ավելի՝ մենք պարտավոր ենք բուլղարներին հեռացնել հույն եկեղեցու տիրապետությունից՝ առանց նրանց կցելու ռուս կամ հռոմեական կղերականությանը»⁴:

Չնայած Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա փոքրամասնությունների, տվյալ դեպքում հույների իրավագուրկ վիճակին՝ ամբողջ 19-րդ դարում և հատկապես Թանգիմաթի առաջին փուլից հետո օսմանյան պետական համակարգում երևացին մարդիկ, որոնք լինելով ազգությամբ հույներ և հայեր, հասան նշանակալի հզորության և ազդեցության: Հույներից հատկապես աչքի էին ընկնում

¹ Սկսած 1863 թ. Պատրիարքը համայնքային գործերը վարում էր՝ համաձայնեցնելով Մշտական խառը (բաղադրյալ) ազգային խորհրդի հետ («... μ ...»): Խորհուրդը բաղկացած էր չորս ավագ եպիսկոպոսից և ութ աշխարհիկ անդամից՝ ընտրված կոստանդնուպոլսյան հույներից: Սրբազան Սինոդի («... ») տասներկու ավագ արքեպիսկոպոսների հետ այս երկու պատրիարքական խորհուրդները կազմում էին «եկեղեցու երկու մարմինները» («... μ ...»): Խառն ազգային խորհուրդը պատրիարքի հետ տնօրինում էր ներհամայնքային բոլոր գործերը: Տես Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 33-34:

² Կանոնադրության տեքստի հայերեն թարգմանությունը տես Փափազյան Ավ., Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839-1915), Երևան, «Ձանգակ-97», 2002, էջ 51-89:

³ Տես ... , նշվ. աշխ., էջ 49:

⁴ «Արօր», Ա տարի, N6, 1910, էջ 184:

կոստանդնուպոլսյան Արիստարխիսների, Կարաթեոդորոսների, Մուսուրոսների հռչակավոր գերդաստանները, որոնք Օսմանյան պետությանը տվել են պատրաստված և մեծանուն գործիչներ: Այսպես, Բ. Դռան վերջին հույն դրագոման Ստավրոս Արիստարխիսի (1770-1822) որդիներից Նիկոլաս Արիստարխիսը (1799-1866) Աբդուլ Մեջիդ և Աբդուլ Ազիզ սուլթանների դաստիարակն է եղել, իսկ նրա եղբայր Միլդիահիս Արիստարխիսը 1861-1866 թթ. Սամոսի կառավարիչն էր: Նրանց մյուս եղբայր Ջոն Արիստարխիսը, ով Օսմանյան պետությանը ծառայեց մոտ 50 տարի, գլխավորապես Բեռլինում որպես օսմանյան դեսպան, ճանաչվեց Բ. Դռան գլխավոր դիվանագետ: Ստավրոս Արիստարխիսի թոռը (Նիկոլասի որդին), ով կրում էր պապի անունը, 1877 թ. մարտի 17-ին դարձավ Սենատի անդամ և այն երեք անդամներից մեկն էր, որ ներկա էր նաև 1908 թ.-ի Սենատում¹: Ընտանիքի մեկ այլ անդամ՝ Գրիգորի Արիստարխիսը, գլխավորում էր օսմանյան միսիան Վաշինգտոնում և նշանավոր դարձավ Օսմանյան պետության օրենսդրությանը վերաբերող 7 հատորանոց կոթողային մի աշխատությամբ (*G. Aristarchi Bey, Législation ottomane, ou recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations, et autres documents officiels de l'Empire Ottoman, 7 vols., Constantinople, 1873-1888*): 19-րդ դարի Օսմանյան կայսրության ամենահռչակավոր դիվանագետներից էր Ալեքսանդր Կարաթեոդորիսը (1833-1906): Նա Միդիատ փաշայի մոտ ընկերն էր, սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի խորհրդատուն արտաքին գործերում: 1874 թ. Ա. Կարաթեոդորիսը նշանակվեց դեսպան Զոնում, իսկ 1876 թ.՝ փոխարտգործնախարար: Նրա՝ որպես մեծանուն դիվանագետի փառքն աշխարհում տարածվեց հատկապես 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսից հետո, որտեղ նա գլխավորում էր օսմանյան պատվիրակությունը²: 1878 թ. Ա. Կարաթեոդորիսը նշանակվեց արտգործնախարար, սակայն հակասություններ ունենալով սուլթանի հետ, շուտով հրաժարական տվեց: Նա դարձել է նաև Կրետեի առաջին քրիստոնյա կառավարիչը (1895-1896): Կարճ ժամանակով Ա. Կարաթեոդորիսն աշխատել է որպես կայսրության հանրային աշխատանքների նախարար:

Չնայած իրենց ծագմանը՝ Օսմանյան պետական համակարգում ծառայող հույները պաշտպանում էին առաջին հերթին թուրքիայի շահերը: Պատահական չէ, որ հունական մեկ այլ նշանավոր գերդաստանի ներկայացուցիչ՝ Կոստանդին Մուսուրոսը, դեսպան նշանակվեց Զունական թագավորությունում (1840-1848) և խստորեն պաշտպանում էր կայսրության շահերը: Մեկ այլ հույն դիվանագետ՝ Ջոն Ֆոտիադիսը, Աթենքում Օսմանյան կայսրության դեսպանն էր 1860-ական թթ. Կրետեի ճգնաժամի ժամանակ: Նա 1868 թ. դեկտեմբերի 17-ին հեռացել էր Աթենքից՝ որպես բողոքի նշան Կրետեի հարցում Զունաստանի բռնած դիրքի նկատմամբ³: Զույների համար կարծես «մենաշնորհ» էր դարձել Մեծ Բրիտանիայում օսմանյան դեսպան ծառայելը⁴:

¹ Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 28:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Այդ դեսպաններն էին Կոստանդին Մուսուրոսը (1856-1891), Կոստանդին Անթոպուլոսը (1891-1902) և Ստեփան Մուսուրոսը (Կոստանդինի որդին) (1902-1907):

Այնուամենայնիվ, բոլոր այս դեպքերը վերաբերում էին առանձին ընտանիքներին և մարդկանց. պետական համակարգում հույների կամ այլ քրիստոնյաների ներկայությունը չնչին էր:

Ղրիմի պատերազմից հետո էլ Արևելյան հարցը շարունակում էր օրակարգային խնդիր մնալ ինչպես Օսմանյան կայսրության, այնպես էլ մեծ տերությունների համար: Դա պայմանավորված էր մեծ տերությունների ձգտմամբ՝ քաղաքական ու տնտեսական ազդեցություն հաստատել Թուրքիայում: Այս ամենը հետևանք էր բարեփոխումների՝ թղթի վրա մնալուն: Օսմանյան կայսրությունը չէր կարողանում հաղթահարել իր իսլամական բնույթը, կյանքի կոչել մահմեդականների ու ոչ մահմեդականների իրավահավասարության դրույթը: Ավելին, իրենց հիմնական խնդրի՝ կայսրության ամբողջականության պահպանմանն ուղղված իրական քայլը եղավ ոչ թե Թանզիմաթի սկզբունքների իրագործումը, այլ ավելի հետադիմական դիրքորոշումը: Դրա դրսևորումներից էր 1860 թ. Սիրիայի քրիստոնյաների դաժան կոտորածը, 1862 թ. ապստամբությունները Ձեյթունում ու Չերքեզովիմայում և, վերջապես, 1866-1869 թթ. Կրետական ապստամբությունը¹:

Կրետում ապստամբության պատճառներից էին հարկերի աճը և Հաթթը հումայունով տրված խոստումները չկատարելը: Բացի այդ մեծ դեր էր խաղացել 1863 թ. Հոնիական կղզիների միացումը Հունաստանին: Կրետե կղզին այդ ժամանակ ուներ 300.000-320.000 բնակչություն, որի մեծամասնությունը՝ շուրջ 250.000-ը, հույն էր²: 1866 թ. մայիսին կրետացի հույները կազմեցին հուշագրի՝ ուղղված սուլթանին, որում բողոք էր արտահայտվում հարկահավաքության հարցերի շուրջ: Նշվում էր, որ 1864-1865 թթ. հարկերը հավասար էին իրենց եկամուտներին, որ կղզում չկան դպրոցներ ու հիվանդանոցներ, իսկ տեղական իշխանությունները խախտում են 1856 թ. Հաթթը հումայունով հռչակած սկզբունքները, որոնք փաստորեն գրեթե հայտնի չէին կղզում³: Խաղաղ հուշագրի պատասխանը Կոստանդնուպոլսից եղավ 1866 թ. թուրք-եգիպտական զորք Կրետե ուղարկելը: Կղզու հույները ստիպված էին զենք վերցնել: 1866 թ. սեպտեմբերի 2-ին կրետացիների՝ Սֆակիայում գտնվող Գլխավոր ասամբլեան հռչակեց Կրետեի անկախությունը Օսմանյան կայսրությունից և նրա միացումը Յելլենական թագավորությանը՝ հելլենների արքա Գևորգ 1-ինի իշխանության ներքո⁴: Սա արդեն ապստամբության բացահայտ սկիզբն էր: Սկսած 1866 թ. մինչև 1869 թ. կղզին շարունակական կռիվների թատերաբեմ էր: Ապստամբության

¹ Տես .., 1866-1869 .., : « .. », 1970, . 28:

² .., XVIII - XX .., : « .. », 1978, . 168.

Նշված թիվը տրվում է ըստ թուրքական և հունական կառավարությունների: Սակայն հետաքրքիր է, որ ապստամբության ժամանակ կղզու հույն և թուրք բնակչության թվի հարաբերակցության հարցը ձեռք բերեց քաղաքական նշանակություն: Հարցի ուսումնասիրմամբ սկսեցին զբաղվել ոչ միայն հունական և թուրքական կառավարությունները, այլև օտարերկրյա դիվանագետները: Ռուսական հյուպատոսության տվյալներով կղզու բնակչության թիվը տատանվում էր 260.000-280.000-ի միջև, որի 1/4-ը թուրքեր էին: Տես .., նշվ. աշխ., էջ 21:

³ .., նշվ. աշխ., էջ 32:

⁴ Marriott J., նշվ. աշխ., էջ 376.

ամենաողբերգական էջերից են 1866 թ. աշնանն Արկադիոն վանքի դեպքերը¹: Նոյեմբերին վանքի շրջանում մարտ տեղի ունեցավ Մուստաֆա փաշայի՝ Ռետիմնո շարժվող 15 հազարանոց զորքի և փոքրաթիվ ապստամբների միջև: Վանքում ապաստանել էր 900 փախստական, որոնցից 250-ը հիվանդ և վիրավոր էր: Նոյեմբերի 21-ին թուրքական զորքը մտավ վանք: Վանքի պաշտպանների ղեկավարներից Գավրիլոսի որոշմամբ նրանք պայթեցրին վառոդի պաշարները՝ իրենց կյանքի գնով ոչնչացնելով բազմաթիվ թուրք զինվորների: Սակայն ի վերջո վանքի ներքին շինություններում թաքնված կանայք, երեխաները և ծերունիներն ընկան թուրքերի ձեռքը և սպանվեցին: Ջոհերի թիվը գերազանցում էր 400-ը²:

1867 թ. համարվում է Կրետական ապստամբության ամենահերոսական փուլը: Ամբողջ տարվա ընթացքում ապստամբները մի շարք փայլուն հաղթանակներ տարան թուրքերի դեմ: 1867 թ. փետրվարի 14-ին Կրետեի Գլխավոր ասամբլեան ընտրեց Կրետեի ժամանակավոր կառավարություն, իսկ մայիսին հրապարակեց Կրետեի Սահմանադրությունը՝ բաղկացած 10 կետից: Դրա համաձայն օրենսդիր իշխանությունը պատկանում էր Կրետե կղզու Ասամբլեային, գործադիրը՝ Ասամբլեայի կողմից ընտրված նախագահին: Կրետեի նախագահ և գլխավոր հրամանատար ընտրվեց Դմիտրիոս Մավրոկորդատոսը՝ Յունաստանի նախկին արտգործնախարարը³:

1867 թ. հոկտեմբերի 4-ին անսպասելիորեն կղզի ժամանեց մեծ վեզիր Ալի փաշան: Հինգ ամիս գլխավորելով ապստամբների դեմ ռազմական գործողությունները՝ 1868 թ. մարտի 1-ին Աբդուլ-Ազիզ սուլթանին ներկայացրեց հաշվետվություն՝ Կրետեում իր առաքելության մասին: Նա, ստիպված լինելով ընդունել, որ իրեն չի հաջողվել հասնել ըմբոստ Կրետեի խաղաղեցմանը, այնուամենայնիվ համարում էր, որ իր առաքելությունը չի կարող համարվել չհաջողված⁴:

Ապստամբության ամբողջ ընթացքում օգնություն էր գալիս Յունաստանից՝ սննդամթերքի և ռազմամթերքի տեսքով: Յունաստանում մեծ ոգևորություն կար՝ կապված կրետական դեպքերի հետ: Մեծ տերություններից միայն Ռուսաստանն էր կողմնակից Կրետեի միավորմանը Յունաստանին: Պատահական չէ, որ դեռևս 1867 թ. Ալեքսանդր 2-րդը Ֆուադ փաշայի հետ հանդիպման ժամանակ նշել է, որ Կրետեի հանձնումը Յունաստանին հարցի միակ հնարավոր լուծումն է և այն հիմքը, որ կբարելավի ռուս-թուրքական հարաբերությունները⁵: Մինչդեռ Ֆրանսիան և Մեծ Բրիտանիան ավելի կողմնակից էին Կրետեի տեսնել Օսմանյան կայսրության կազմում, քանի որ վախենում էին Ռուսաստանի դերի մեծացումից⁶:

¹ Արկադիոն վանքը գտնվում էր Ռետիմնոյի (այժմ՝ Ռետիմնիս) շրջանում և կրետացիների կարևոր պատմամշակութային կենտրոններից էր: Ապստամբության սկզբից այստեղ էին պահվում ռազմամթերքի պաշարները:

² ., նշվ. աշխ., էջ 52:

³ Նույն տեղում., էջ 77:

⁴ Նույն տեղում., էջ 151-152:

⁵ Նույն տեղում., էջ 139:

⁶ Տես 170-171:

Կրետական ապստամբությունը մեծ լարվածություն էր առաջացրել Հունաստանի և Թուրքիայի հարաբերություններում: 1868 թ. դեկտեմբերին Օսմանյան կայսրությունը խզեց դիվանագիտական հարաբերությունները Հունաստանի հետ՝ Աթենքին մեղադրելով ապստամբության մախաձեռնության համար: Ֆրանսիայի մախաձեռնությամբ Փարիզում 1869 թ. հունվարին տեղի ունեցավ հույն-թուրքական հարաբերությունների հարցի քննարկում: Չնայած հունական կողմի վճռականությանը՝ խորհրդաժողովն ամրագրեց Թուրքիայի «հաղթանակը» կրետացիների նկատմամբ և Հունաստանից պահանջեց դադարեցնել օժանդակությունն ապստամբներին: Անօգնական մնալով՝ կրետացիները ստիպված էին դադարեցնել իրենց պայքարը:

Կրետական ապստամբության ճնշումով չդադարեց Օսմանյան կայսրության հպատակ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը: Ակնհայտ դարձավ, որ բարեփոխումների վերաբերյալ օսմանյան իշխանությունների խոստումները մնացին չիրագործված: 1875 թ. ամռանն ապստամբություն բռնկվեց նախ Հերցեգովինայում, ապա Բոսնիայում: Այն առաջացրեց միջազգային խոր ճգնաժամ, որը հաճախ անվանվում է 1875-1878 թթ. Մերձավորարևելյան ճգնաժամ²: 1876 թ. ապրիլին իրավիճակն ավելի բարդացավ, քանի որ թուրքական տիրապետության դեմ ապստամբեց Բուլղարիայի, Սերբիայի և Չեռնոգորիայի բնակչությունը: Թուրքական իշխանությունների դաժան հակահարվածը չուշացավ: 1876 թ. Բուլղարիայում կոտորվեց 15 հազար մարդ³, ավերվեց 60 գյուղ⁴:

Ճգնաժամի հաղթահարման նպատակով Կ. Պոլսում հրավիրվեց համաժողով մեծ տերությունների մասնակցությամբ: Կանխելու համար մեծ տերությունների առաջարկների քննարկումը և իրագործումը՝ Բ. Դուռը 1876 թ. դեկտեմբերի 23-ին հայտարարեց Օսմանյան կայսրության առաջին Սահմանադրության հռչակման մասին, իսկ 1877 թ. հունվարի 20-ին փակվեց Կ. Պոլսի համաժողովը: Օսմանյան առաջին սահմանադրությունը մեծապես կապված էր Միդհատ փաշայի և նոր օսմանների ծավալած գործունեության հետ: 119 հոդվածից բաղկացած Սահմանադրությունը հազեցած էր օսմանիզմի գաղափարախոսությամբ: Այսպես, 17-րդ հոդվածի համաձայն բոլոր հպատակները, անկախ ազգությունից և կրոնից, հռչակվում էին «օսմաններ»: Առաջին հոդվածի համաձայն թուրքերենը հայտարարվում էր պետական լեզու, իսկ 16-րդ հոդվածով իսլամը՝ պաշտոնական կրոն⁵: Ընդհանուր առմամբ

¹ Նույն տեղում, էջ 174:

² Տե՛ս (. . .), (1872 – 1919 .), , , 1945, . 26:

³ Նույն տեղում, էջ 28:

⁴ Walker Chr., Armenia: The Survival of a Nation, New York: St. Martin's Press 1980, p. 107.

Կոտորված քրիստոնյաների ճշգրիտ թիվը դժվար է որոշել: Օրինակ, Մեծ Բրիտանիայի դեսպանի՝ արտգործնախարարին ուղղված հաղորդագրության մեջ նշվում է, որ կոտորվել է 10.000 կամ 20.000 մարդ: Տե՛ս Yale W., The Near East, A Modern History, Michigan: The University of Michigan Press, 1958, p. 85.

Իսկ ամերիկյան հյուպատոսը 1876 թ. օգոստոսի 10-ին Կ. Պոլսի ամերիկյան դեսպանին հաղորդում է, որ զոհերի թիվը եղել է 15.000: Տե՛ս Tashjian J., Turkey: Author of Genocide, The Centenary Record of Turkey 1822-1922, 212 Stuart Street, Boston, Massachusetts, 1965, p. 8.

⁵ ., նշվ. աշխ., էջ 109:

այն առաջադիմական երևույթ էր իր ժամանակի համար, սակայն վրա հասավ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, և ռազմական անհաջողությունները պատրվակ բռնելով՝ Աբդուլ Համիդը 1878 թ. փետրվարի 14-ին հրամայեց դադարեցնել առաջին Օսմանյան խորհրդարանի աշխատանքները: Իրավահավասարության խնդիրը մնում էր չլուծված:

Սահմանադրությունը չվերացրեց միլիթների համակարգը, որը քաղաքական և իրավական անհավասարության հիմքն էր: Իսկ Սահմանադրության կասեցումով ավարտվեցին օսմանյան բարեփոխումների անհաջող փորձերը: Ավելին, բարեփոխումները մահմեդական բնակչության կողմից ընկալվեցին իբրև վիրավորանք և ազգային արժանապատվության ոտնահարում: Դա դրսևորվեց դեռևս 1839 թ. Հաթթը շերիֆից հետո, երբ 1841 թ. Տրապիզոնի հույները Թանզիմաթի բարեփոխումների համաձայն իրավունք ստանալով՝ վերանորոգեցին իրենց եկեղեցին, իսկ մահմեդական մոլեռանդ ամբոխն ավերեց եկեղեցու վերանորոգված հատվածը¹: 1876 թ. հետո տեղի ունեցավ հակաքրիստոնեական տրամադրությունների ավելի կտրուկ աճ, որն աստիճանաբար ընդունում էր քրիստոնյաների ֆիզիկական ոչնչացման կոչերի ձև²:

Այս շրջանում բավական ակտիվացան Հունաստանի հայրենասիրական-ազգայնական շրջանակները: Նրանք կարծում էին, որ հարմար պահն է կյանքի կոչելու Մեծ Հունաստանի գաղափարը՝ «Մեծ տեսլականը» (հուն․ « »), որը հունական հողերի ազատագրման և Մեծ Հունաստանի վերականգնման ծրագիրն էր եզեյան ծովի երկու ափերին³: Հունական կառավարությունն իր պարտքն էր համարում աջակցել Եպիրոսում, Թեսալիայում, Կրետեում, նաև Մակեդոնիայում 1878 թ. սկզբներին ծագած ապստամբական ելույթներին՝ հույս ունենալով, որ դրանք կկենտրոնացնեն մեծ տերությունների ուշադրությունը Հունական հարցի վրա և կծառայեն Արևելյան ճգնաժամի վերջնական լուծմանը: Աթենքն օժանդակություն էր ցույց տալիս երկու կազմակերպություններին (էթերիաներ)՝ «Ազգային պաշտպանություն» (« ») և «Եղբայրություն» (« »), որոնք հիմնվել էին Հունաստանում և կազմված էին կրետացի, թեսալացի և էպիրոսցի վտարանդիներից⁴: Նրանց նպատակն այդ

¹ Տես Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. Ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920), Եր.: «Լուսակն» հրատ., 2009, էջ 118:

² Նույն տեղում, էջ 162-163:

³ Գաղափարը նոր չէր. այն էական դեր է կատարել հունական պետության արտաքին քաղաքականության մեջ՝ սկսած անկախության վերականգնման շրջանից: Քաղաքագետ Ի. Կոլետիսը 1844 թ. հունվարին Ազգային ասամբլեայում բարձրածայնեց այս գաղափարախոսության հիմնական դրույթները. «Հունաստանի թագավորությունը դեռ Հունաստան չէ, այն պարզապես նրա մի մասն է, ամենափոքր, ամենախեղճ մասը: Հույնը միայն նա չէ, ով ապրում է թագավորությունում, այլ նաև նա, ով բնակվում է Յանինայում, Սալոնիկում, Սերեսում, Ադրիանապոլսում, Տրապիզոնում, Կրետեում, Սամսունում կամ ցանկացած շրջանում, որ պատկանում է Հունական պատմությանը կամ հունական ցեղին... Գոյություն ունի հելլենիզմի երկու խոշոր կենտրոն: Աթենքը թագավորության մայրաքաղաքն է: Կոստանդնուպոլիսը մեծ մայրաքաղաքն է՝ բոլոր հույների երազն ու հույսը»: Տես Smith M. L., *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922*, New York: St. Martin's Press, 1973, p. 2-3.

⁴

տարածքների ազատագրումն էր: Եվ ընդհանրապես այդ շրջանների համար պայքարը հունական թագավորության արտաքին քաղաքականության հիմքն է եղել մինչև 1912-1913 թթ. Բալկանյան պատերազմները:

Ի վերջո 1878 թ. փետրվարին Կոնստանդուպոլի կառավարությունը հրամայեց հեղինակական բանակը մտցնել Թեսալիա¹, սակայն արդեն ուշ էր: Ռուսների կողմից Ադրիանապոլիսի գրավումից հետո՝ հունվարի 31-ին, պատերազմող կողմերի միջև զինադադար ստորագրվեց: Ուստի անմիջական սպառնալիք ստեղծվեց, որ թուրքական ազատ զորաջոկատները կուղարկվեն Թեսալիա: Հույները ստիպված էին հետ քաշվել, և միայն մեծ տերությունների միջամտությունը խոչընդոտեց, որ Թուրքիան Հունաստանին պատերազմ հայտարարի: 1878 թ. փետրվարի 19-ին (մարտի 3-ին) Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև կնքված Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը չընդունվեց մեծ տերությունների կողմից, և Արևելյան հարցի վերջնական կարգավորումը տեղափոխվեց մինչև Բեռլինի կոնգրես:

Մեծ տերությունների Բեռլինյան վեհաժողովը տեղի ունեցավ 1878 թ. հունիսի 13-ից հուլիսի 13-ը: Բեռլին էին ժամանել նաև Հունաստանի, Սերբիայի, Չեռնոգորիայի, Ռումինիայի և Կ.Պոլսի Հայոց ազգային պատվիրակությունները: Սակայն միայն հունական և ռումինական պատվիրակություններին առանձին նիստերի ընթացքում ելույթներ ունենալու իրավունք տրվեց²: Հունական պատվիրակությունը պահանջում էր Թեսալիան, Եպիրոսը, Կրետեն և չէր թաքցնում իր հավակնությունները Մակեդոնիայի, Թրակիայի և մի քանի այլ շրջանների նկատմամբ³:

Հունիսի 13-ից մինչև հուլիսի 4-ը վեհաժողովի նիստերին քննարկվում էին Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի՝ Բալկաններին և սևծովյան նեղուցներին վերաբերող հոդվածները: Հաստատվեց Ռումինիային, Սերբիային և Չեռնոգորիային տրված անկախությունը: Բալկանյան լեռնաշղթայից հյուսիս ստեղծվեց Բուլղարական իշխանություն, իսկ հարավային Բուլղարիան՝ Արևելյան Ռումելիա անունով, մնաց Օսմանյան կայսրության կազմում: Ավստրո-Հունգարիան իրավունք ստացավ բռնազավթել Բոսնիան և Հերցեգովինան⁴: Հույն-թուրքական հարաբերությունների քննարկման արդյունքում որոշվեց, որ եթե Հունաստանը և Օսմանյան կայսրությունը փոխհամաձայնության չհասնեն սահմանների ճշտման հարցում, մեծ տերություններն առաջարկելու են իրենց միջնորդությունը բանակցությունների ընթացքում⁵: Սակայն Բեռլինի կոնգրեսը կոնկրետ լուծում չտվեց Հունաստանի կողմից պահանջվող տարածքների խնդրին: Եվ դա այն դեպքում, երբ Հունական թագավորությունում էր

¹ Svoronos N., Histoire de la Grèce moderne, Paris: Presses Universitaires de Paris, 1964, p. 79.

² 1895, . . . , 1896, . 38.

³ Svoronos N., նշվ. աշխ., էջ 79:

⁴ Տես . . . 1875-1878 . . . , 1979, . 132.

⁵ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923) (Պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ), Երևան, 1972, էջ 116:

ապրում հույն ժողովրդի միայն կեսից պակասը¹: Միայն 1881 թ. Կ. Պոլսում ստորագրված հույն-թուրքական պայմանագրի համաձայն Օսմանյան կայսրությունը Յունաստանին զիջեց Թեսալիան և Արտալի շրջանը²:

1876 թ. Աբդուլ Համիդ 2-րդ սուլթանի իշխանության գալուց հետո, Օսմանյան կայսրության ազգային հարցում որդեգրվեց ավելի հետադիմական քաղաքականություն, որի արդյունքը եղավ 1894-1896 թթ. շուրջ 300 հազար հայերի կոտորածը³: Չնայած ջարդերը հիմնականում ուղղված էին հայերի դեմ, սակայն դրանք ընդգրկեցին նաև ասորիներին⁴: 1894-1896 թթ. ջարդերն ուղղված էին Արևմտյան Հայաստանը հայաթափելուն: Հույները, որպես կանոն, զերծ մնացին կոտորածներից: Աբդուլ Համիդը խուսափում էր Հունաստանի հետ հարաբերությունների մոր բարդացումից: Ավելին, ձգտելով հույներին հեռու պահել հայկական ջարդերից, նա նպատակ ուներ հայկական պահանջը ներկայացնել որպես ոչ անհրաժեշտ ու ոչ տեղին, քանի որ այն ընդգրկում էր ոչ բոլոր փոքրամասնություններին⁵: «Հունամասստ» քաղաքականության փայլուն դրսևորում էր այն, որ 1895 թ. կեսերին սուլթանը նորընտիր տիեզերական պատրիարք Ասթիմոս 7-րդին (1895-1897) պարզևատրեց Մեջիդեի ժապավենով, որն առավել ընդգծեց նորընտիր հայ պատրիարք Մաթեոս Իզմիրլյանի (1894 թ. վերջ – 1896 թ.) նկատմամբ անհարգալից վերաբերմունքը: Սասունի կոտորածներին հաջորդող ամիսներին Բ. Դուռը կրկնեց իր ցուցադրական պարզևատրումները հույներին: Հունական պատրիարքը Յըլդըզ պալատում 1895 թ. հուլիսի 19 (31)-ին պարզևատրվեց օսմանյան կլոր ոսկով՝ զարդարված աղամանդներով, որն աննախադեպ քայլ էր օսմանյան պատմության մեջ: Պարզևատրվեցին նաև Սրբազան Սինոդի այլ հոգևորականներ, որոնք որոշ ազդեցություն ունեին կայսրության ուղղափառ տարրի վրա⁶: Հույների նկատմամբ նման առանձնահատուկ վերաբերմունքն իրականացվում էր այնպիսի շեշտադրվածությամբ, որ մեկ անգամ ևս ապացուցում էր այն պարզ ճշմարտությունը, որ կոտորածները ոչ միայն մահմեդական ավազակախմբերի հակազդեցությունն էին հայերին, այլև մայրաքաղաքից եկած հրամանների հետևանք:

Կոստանդնուպոլսում Հունաստանի դեսպան Նիկոլաս Մավրոկորդատոսը 1895 թ. սեպտեմբերի 20-ին գրում է. «Անշուշտ քաղաքի (Կ. Պոլսի – Գ. Վ.) տարբեր մասերից մեծ քանակությամբ վկայություններ էինք ստանում, որոնք վերաբերում էին մեր հանդեպ Օսմանյան կառավարության ունեցած առանձնահատուկ դիրքին:

¹ Կիրակոսյան Ջ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դարի 70-ական թթ.), Երևան: Հայաստան հրատ., 1978, էջ 295:

² Svoronos N., Ուլ. աշխ., էջ 80: Թեսալիայի խնդրի և ընդհանրապես Բեռլինի կոնգրեսում «Հունական հարցի» վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Kofos Evangelos, Greece and the Eastern Crisis 1875-1878, (With a Foreword by W. N. Medicott), Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1975, pp. 154-225.

³ Rummel R., Statistics of Democide: Genocide and Mass Murder since 1900, Mñnster: Lit, 1998, p. 24.

⁴ Ասորի գոհերի թիվը 1895-1896 թթ. կազմում է 55.000: Տե՛ս Naayem J., Shall This Nation Die, New York: Chaldean Rescue, 1921, p. 274.

⁵ Hassiotis I., The Greeks and the Armenian Massacres (1890-1896), Neo-hellenika 4, Austin, Texas, 1981, p. 84.

⁶ Նույն տեղում, էջ 80:

Թուրքերը հայտնում էին մեր ժողովրդին, որ իրենք հույներին համարում են բարեկամ անկախ նրանից, թե ում հպատակներն են նրանք՝ Յունական թագավորության, թե՞ սուլթանի: Այդ օրերին հույների տներում աշխատող հայերին բռնում էին, բայց միշտ էլ ներողություն էին խնդրում տանտերերից»¹:

Դիտարկելով իրադարձությունների ընթացքը՝ հանգում ենք այն եզրակացության, որ 1894-1896 թթ. հայերի կոտորածների ժամանակ Աբդուլ Յամիդն ուղղափառ հույների նկատմամբ վարում էր սիրաշահելու քաղաքականություն, որի հետապնդած նպատակները հետևյալներն էին.

ա) միջազգային բարդ իրադրությունից ելնելով՝ խուսափել Յունաստանի հետ առճակատումից, բ) սեպ խրել հույն և հայ քրիստոնյաների հարաբերությունների մեջ և թշնամանք սերմանել նրանց միջև, գ) հասնել հույների չեզոքությանը Յայկական հարցում՝ ամեն գնով թույլ չտալով նրանց միջամտել, դ) ցույց տալ, որ բարեփոխումների պահանջը տեղին չէ, քանի որ չի վերաբերում բոլոր քրիստոնյաներին:

Սակայն անգամ նման քաղաքականությունը լուրջ բացթողումներ ունեցավ, քանի որ առանձին վայրերում թեև շատ փոքրաթիվ, այնուամենայնիվ հույներ կոտորվեցին: Այսպես, 1894 թ. ամռանից մինչև հաջորդ տարվա վերջը Կ. Պոլսում, Տրապիզոնում, Արգիրոպոլիսում (Գյումուշխանե), Նեոկեսարիայում (Նիքսար), Երզնկայում և Դիարբեքիրում հույների զոհերի թիվը «կես դյուժինից չէր անցնում»²: Կոնիայում ռուսական հյուպատոսի՝ Կ. Պոլսի դեսպանությանն ուղղած 1896 թ. մարտի զեկույցի համաձայն՝ Կեսարիայում 1895 թ. նոյեմբերի 18-ին բազմաթիվ հայերի հետ կոտորվել է նաև 10 հույն³:

Բացի այդ ճանապարհներին կողոպտել ու հափշտակել են ոչ միայն հայերին, այլ նաև հույներին: Իսկ 1895 թ. նոյեմբերին Էրզրումում բնակվող շատ հույներ Ռուսաստան մեկնեցին այն հայկական զանգվածների հետ, որոնք «քշվել էին անխնա հետապնդումով»⁴: Հույներն անհրաժեշտության դեպքում նաև զինված հակահարված են հասցրել մահմեդական խուժանին: Բնութագրական օրինակ է 1895 թ. սեպտեմբերին պոնտական Լեվիդիա գյուղի կամ այդ նույն ժամանակ Կերասուն քաղաքի հույների հերոսական դիմադրությունը⁵:

Այնուամենայնիվ, երկար ժամանակ չպահանջվեց, որպեսզի բացահայտվի Աբդուլ Յամիդի «հունամետ» քաղաքականության կեղծիքը: Դա ակնհայտ դարձավ 1896 թ. Կրետեում բռնկված հերթական ապստամբության ժամանակ, որը հանգեցրեց հույնթուրքական «Երեսնօրյա պատերազմի» (1897 թ. ապրիլի 17 - մայիսի 20):

Այսպիսով, Օսմանյան կայսրությունում 19-րդ դարում ծավալված բարենորոգչական շարժումը զգալի արձագանքներ ունեցավ պետության ինչպես մյուս, այնպես էլ հույն հպատակների շրջանում: Թանգիմաթի շրջանում մի շարք անվանի հույներ

¹ Hassiotis I., նշվ. աշխ., էջ 81:

² Նույն տեղում, էջ 82:

³ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան: Հայաստան, 1991, էջ 152-153:

⁴ Hassiotis I., նշվ. աշխ., էջ 78:

⁵ Նույն տեղում, էջ 79:

սկսեցին զբաղեցնել բարձր պաշտոններ, սակայն դրանք ավելի շուտ բացառություններ էին, քան թե օրինաչափություն: Ժամանակի ընթացքում ակնհայտ դարձավ, որ ինչպես քրիստոնյա մյուս հպատակների, այնպես էլ հույների նկատմամբ Օսմանյան կայսրությունում տարվող ազգային քաղաքականությունը նպատակ ուներ կանխել, իսկ անհրաժեշտության դեպքում ամեն գնով ճնշել նրանց ազատագրական շարժումները:

Գևորգ Վարդանյան, Հույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում Թանզիմաթի շրջանում և դրանից հետո – Սկսած 1839 թ. օսմանյան կառավարությունը սկսեց Թանզիմաթի բարենորոգումները: 1856 թ. Հաթթը հումայունը պարունակում էր բոլոր օսմանահպատակների հավասարության խոստումներ՝ անկախ ազգային և կրոնական պատկանելությունից: Այնուամենայնիվ, 19-րդ դարում սկսված բարեփոխումները այդպես էլ չուժեցին մուսուլմանների և քրիստոնյաների հավասարության խնդիրը: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին հույն ժողովուրդը շարունակեց ազգային-ազատագրական պայքարը գլխավորապես Կրետեում. առանձին հուզումներ եղան նաև Թեսալիայում, Էպիրոսում և այլ շրջաններում:

Геворг Варданян, Греческое население в Османской империи во время и после Танзимата – 1839 .
 . 1856 -
 19 ,
 19- -

Gevorg Vardanyan, Greek population in the Ottoman Empire during and after the Tanzimat period – Beginning in 1839, the Ottoman government implemented the Tanzimat reforms. In 1856, the Hatt-ı Hümayun promised equality for all Ottoman subjects irrespective of their ethnicity and confession. However, the reforms launched in the 19th century did not solve the question of equality of the Muslims and the Christian minorities of the Empire. In the second half of the 19th century the Greek people continued the national struggle predominantly in Crete: separate demonstrations were held in Thessaly, Epirus and other regions.

Գևորգ Վարդանյան – պատմ. գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի համեմատական ցեղասպանագիտության բաժնի վարիչ

